

De economie in Nederland

Hans Buunk

Achtste druk

Noordhoff Uitgevers

De economie in Nederland

Theorie en werkelijkheid

Hans Buunk

Achtste druk

Noordhoff Uitgevers Groningen/Houten

Ontwerp omslag: G2K Designers Groningen/Amsterdam

Omslagillustratie: Peter Cox

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan:
Noordhoff Uitgevers bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13,
9700 VB Groningen, e-mail: info@noordhoff.nl

Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die desondanks onvolledig of onjuist is opgenomen, aanvaarden auteur(s), redactie en uitgever geen aansprakelijkheid. Voor eventuele verbeteringen van de opgenomen gegevens houden zij zich aanbevolen.

0 1 2 3 4 5 / 15 14 13 12 11

© 2011 Noordhoff Uitgevers bv Groningen/Houten, The Netherlands.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

ISBN (ebook) 978-90-01-84709-8

ISBN 978-90-01-79775-1

NUR 781

Woord vooraf bij de achtste druk

De economie in Nederland is grondig herzien. Omdat het leerboek de feitelijke gang van zaken in de economie als uitgangspunt neemt, waren ook bij deze herdruk belangrijke aanpassingen van de tekst noodzakelijk om de actuele situatie weer te geven. Daarbij is veel aandacht besteed aan de invloed van kredietcrisis en van de economische recessie.

Verder is, mede op verzoek van de gebruikers, een aantal didactische veranderingen aangebracht. Zo zijn bij elk hoofdstuk opgaven toegevoegd, waarvan de uitwerkingen op het besloten deel van de website te vinden zijn. Ook zijn – middels kaderteksten – in een aantal hoofdstukken vraag- en aanbodcurven geïntroduceerd. Verder is het gebruik van kringloopschema's beter gestructureerd en aangepast aan de opbouw van het boek.

Het uitgangspunt dat in het boek geen wiskundige symbolen en formules worden gebruikt, blijft onveranderd. Wel zal via de website de mogelijkheid worden geboden om op eenvoudige wijze enkele – met name keynesiaanse – modellen in het onderwijs op te nemen.

Zoals altijd, sta ik ook wat betreft de achtste druk open voor reacties van gebruikers.

Groningen, maart 2011
Hans Buunk

Inhoud

Inleiding 7

1 Kapitalisme in Nederland: een terugblik 9

- 1.1 Handelskapitalisme 10
- 1.2 Industrieel kapitalisme 18
- Begrippenlijst 27
- Opgaven 29

2 Concentratie en marktwerking 33

- 2.1 Concentratie en marktvormen 34
- 2.2 Verwetenschappelijking, rationalisatie, kapitaalintensivering 37
- 2.3 Concentratie en marktwerking in theorie 43
- 2.4 Concentratie en macht 47
- 2.5 Een voorbeeld: grote en kleine kruideniers 50
- Begrippenlijst 53
- Opgaven 55

3 Nederland en de wereldeconomie 59

- 3.1 De wereldeconomie 60
- 3.2 De Europese Unie 65
- 3.3 Nederland in de wereld 67
- Begrippenlijst 78
- Opgaven 79

4 Geld en banken 83

- 4.1 Geldsoorten in de geschiedenis 84
- 4.2 Geld: internationaal en nationaal 89
- 4.3 Het bankwezen in Nederland 97
- 4.4 Financiële markten 101
- 4.5 Inflatie en de monetaristen 110
- 4.6 Monetair beleid 113
- Begrippenlijst 121
- Opgaven 123

5 De overheid en het kapitalisme 127

- 5.1 Theorie en praktijk van het liberalisme 128
- 5.2 Begroting en begrotingspolitiek 135
- 5.3 Structuurbeleid 144
- 5.4 Aanbodeconomen en nieuw-klassieken 151
- 5.5 De overheid als producent 154
  - [Begrippenlijst](#) 162
  - [Opgaven](#) 164

6 Kapitaal en arbeid 167

- 6.1 De Nederlandse arbeidsverhoudingen 168
- 6.2 Arbeidsvoorwaarden-
onderhandelingen en loonpolitiek 174
- 6.3 Loonstijging en loonkosten 179
- 6.4 Sociale zekerheid: het stelsel 184
- 6.5 Sociale zekerheid: thema's en toekomst 193
  - [Begrippenlijst](#) 199
  - [Opgaven](#) 201

7 Werk en inkomen 205

- 7.1 Werkgelegenheid en werkloosheid 206
- 7.2 Conjunctuur: internationaal en nationaal 214
- 7.3 Ongelijkheid op de arbeidsmarkt 219
- 7.4 Inkomensverdeling 226
  - [Begrippenlijst](#) 235
  - [Opgaven](#) 237

Antwoorden op de tussenvragen 240

Literatuur 248

Register 250

Inleiding

De economie in Nederland is bedoeld voor studenten in het hoger beroeps-
onderwijs. Door zijn inhoud en opzet kan het leerboek, zoals de praktijk
heeft uitgewezen, binnen een veelheid van opleidingen worden gebruikt.
Het boek biedt een afgeronde leer methode, maar is ook bruikbaar als eerste
inleiding in de economie waarop elders in het studieprogramma wordt
voortgebouwd. Het is zo opgezet dat het ook buiten het onderwijs zijn nut
kan afwerpen voor iedereen die geïnteresseerd is in de economische vraag-
stukken van deze tijd. Het hoofddoel van het boek is dat studenten de
belangrijkste economische begrippen en theorieën leren kennen en dat ze
daarmee informatie op economisch gebied leren analyseren en verwerken.

De economische werkelijkheid in Nederland vormt het uitgangspunt van het
leerboek. Voor de opzet van het boek betekent dit dat de belangrijkste
onderdelen van het Nederlandse economische stelsel worden beschreven
en geanalyseerd. Daarbij wordt veel aandacht besteed aan de plaats van
Nederland binnen de internationale economie. Economische begrippen en
theorieën worden in direct verband met deze werkelijkheid behandeld. Het
boek beoogt niet een volledig overzicht van de economische wetenschap te
geven, maar behandelt vooral theoretische thema's en begrippen die het
mogelijk maken, de actuele economische werkelijkheid beter te begrijpen.
Hoewel het accent op de macro-economie ligt, wordt de micro-economie
niet verwaarloosd.

Het boek begint met een kort hoofdstuk over de geschiedenis van het
Nederlandse kapitalisme. Dit hoofdstuk wordt gebruikt om de ontwikkeling
van belangrijke instituties, zoals markten en ondernemingsvormen, te laten
zien en om een aantal economische begrippen en theorieën te introduce-
ren. In het tweede hoofdstuk worden de marktwerking en de particuliere
onderneming behandeld, waarna hoofdstuk 3 de Nederlandse economie
binnen de internationale context plaatst. De volgende hoofdstukken belich-
ten verschillende elementen van het economische stelsel. Dat zijn achter-
eenvolgens de financiële sector, de overheid, de arbeidsverhoudingen en de
arbeidsmarkt.

Het boek is zodanig geschreven dat het een grote mate van zelfstudie moge-
lijk maakt. In elk hoofdstuk zijn tussenvragen opgenomen waarmee de
studenten zelf hun studievoortgang kunnen controleren. Verder worden
per hoofdstuk een begrippenlijst en opgaven aangeboden.
De uitgave biedt aan docenten de mogelijkheid, op een aantal keuzethema's
dieper in te gaan. Daartoe worden in aparte kaders verdiepingsteksten aan-
geboden waarin onderwerpen, meestal van theoretische aard, worden uit-
gewerkt. De verdiepingsteksten hebben een facultatief karakter; voor het
begrip van de hoofdtekst zijn ze beslist niet nodig. Op de bijbehorende site

worden onder andere powerpointpresentaties, uitwerkingen, meerkeuzeopgaven, internetopdrachten, modellen en aanvullende opgaven aangeboden.

Rest mij, te vermelden dat Marian Lambers, John Bak en Hans Krol een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan het tot stand komen van en (wat betreft eerstgenoemde) de latere drukken van *De economie in Nederland*.

Groningen, maart 2011
Hans Buunk

1

Kapitalisme in Nederland: een terugblik

- 1.1 **Handelskapitalisme**
- 1.2 **Industrieel kapitalisme**

Kenmerkend voor de ontwikkeling van het kapitalisme in Nederland is de grote bloei die het handelskapitalisme hier heeft doorgemaakt. De fase van het handelskapitalisme besloeg in Nederland ongeveer de periode van 1500 tot 1870. Het industriële kapitalisme kwam in Nederland na 1870 tot ontwikkeling. In vergelijking met de omringende landen was dat laat; bovendien verliep de industrialisatie in ons land betrekkelijk traag.

1.1 Handelskapitalisme

Het handelskapitalisme, de eerste fase van het kapitalisme (paragraaf 1.1.1) ontstond in de late middeleeuwen, zoals paragraaf 1.1.2 laat zien. Het kenmerkte zich onder andere door toenemende arbeidsverdeling en opkomst van de markteconomie. De theorie van Adam Smith, de grondlegger van de economische wetenschap, analyseert die ontwikkelingen (paragraaf 1.1.3). Het Nederlandse handelskapitalisme maakte in de zeventiende eeuw een bloeiperiode door, waarna een periode van stagnatie en achteruitgang aanbrak (paragraaf 1.1.4).

1.1.1 Kapitalisme: begripsomschrijving

Kapitalisme

Het begrip kapitalisme staat voor een economisch systeem dat gebaseerd is op het privé-eigendom van kapitaalgoederen en grond en op het behalen van winst.

Deze omschrijving verdient een nadere toelichting.

Kapitaalgoederen

Kapitaalgoederen zijn door de mens geproduceerde goederen die gebruikt worden voor de productie. Voorbeelden van kapitaalgoederen zijn machines, bedrijfsgebouwen en halffabrikaten. Bij de productie wordt, behalve van kapitaalgoederen, gebruikgemaakt van natuurlijke hulpbronnen (grond, erts, aardgas) en van menselijke arbeid. De menselijke arbeid heeft in het kapitalisme als regel de vorm van loonarbeid.

Productiefactoren

Kapitaalgoederen, natuurlijke hulpbronnen en arbeid vormen samen de productiefactoren. Arbeid en natuurlijke hulpbronnen zijn de 'oorspronkelijke' productiefactoren; de kapitaalgoederen worden een 'afgeleide' productiefactor genoemd. Het gebruik van de productiefactoren wordt in het kapitalisme geleid door het winstmotief. Bij de inzet van de productiefactoren streeft men naar een maximale winst.

Handelskapitalisme Industrieel kapitalisme

Het kapitalisme kwam in de late Middeleeuwen tot ontwikkeling. Vanuit Europa verspreidde het zich over een groot deel van de wereld. Daarbij vallen twee fasen te onderscheiden. In de eerste fase lag het zwaartepunt van de ontwikkeling in de commerciële sector. Het kapitalisme in die fase wordt het handelskapitalisme of het commerciële kapitalisme genoemd. In de tweede fase, die van het industriële kapitalisme, verschoof het accent naar de ontwikkeling van de nijverheid.

1.1.2 Opkomst en bloei van het handelskapitalisme

Het tijdvak na 1150 vormde een bloeiperiode voor de handel in Europa. In Nederland waren het eerst vooral de steden in het oosten en noorden van het land (zoals Deventer, Kampen en Stavoren) die zich tot handelscentra ontwikkelden; veel ervan hebben tot de Duitse Hanze behoord. Later kwamen de Zeeuwse en Hollandse steden tot grote bloei. Met de ontdekking van de zeewegen naar Indië en Amerika begon de handel steeds meer het karakter van wereldhandel te krijgen. Hierbij nam in eerste instantie Antwerpen een centrale plaats in. Later nam Amsterdam deze positie over, onder meer doordat de Hollanders in 1585 de Schelde afsloten, waardoor Antwerpen zijn directe verbinding met de zee kwijtraakte. In de loop van de zeventiende eeuw werd Amsterdam de 'stapelmarkt' van de internationale handel. Goederen uit alle delen van de wereld – graan en hout uit het Oostzeegebied, wijn uit Frankrijk, specerijen uit Indië – werden hier opgeslagen en verkocht. De Amsterdamse beurs speelde een vitale rol in de wereldhandel.

De handel in deze periode verschilde niet alleen van de middeleeuwse handel omdat grotere afstanden werden overbrugd, maar ook omdat er nieuwe organisatie- en ondernemingsvormen ontstonden. De handel naar verre landen vereiste veel geld voor de uitrusting van de schepen en was ook bijzonder riskant. Daardoor kwam het vaak voor dat meerdere kooplieden zich in handelondernemingen verenigden om gezamenlijk de vereiste middelen op te brengen. Zo ontstonden er aan het eind van de zestiende eeuw in Holland en Zeeland verschillende ondernemingen, 'compagnieën' genaamd, die zich met de handel op 'de Oost' bezighielden. Om aan de sterke concurrentie tussen deze bedrijven, die de positie van de Nederlanders in Indië verzwakte, een eind te maken, werd in 1602 de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) opgericht. Deze wordt beschouwd als een van de eerste naamloze vennootschappen (NV's).

Een NV is een ondernemingsvorm waarbij meerdere personen elk voor een bepaald deel in het kapitaal deelnemen. Het begrip kapitaal wordt in verschillende betekenissen gebruikt; in dit verband betekent het het geld dat belegd is in de kapitaalgoederen van de onderneming.

Geld dat belegd is in kapitaalgoederen wordt ook vermogen genoemd.

NV
Kapitaal

Vermogen

Kenmerkend voor een NV is dat de deelnemers in het kapitaal (de aandeelhouders), wanneer de onderneming schulden maakt of failliet gaat, nooit méér kunnen verliezen dan het bedrag dat hun aandelen hebben gekost. Bij vroegere ondernemingsvormen moesten de deelnemers in zo'n geval de schulden uit hun privébezit betalen. De NV-vorm maakt het voor de vermogensbezitters dus aantrekkelijker hun geld in zo'n bedrijf te beleggen. Zo kunnen ondernemingen die veel kapitaal nodig hebben dit uit bredere kring aantrekken dan alleen uit die van de oprichters. De VOC verschilde in een aantal opzichten van de moderne NV: zo werden de bestuursleden formeel door de overheid benoemd en had de Compagnie in Indië bestuurstaken die men tegenwoordig bij de overheid zou verwachten. Toch zijn de overeenkomsten met de moderne NV groter dan de verschillen. De 'actiën' van de VOC waren vergelijkbaar met de huidige aandelen; het waren de eerste waardepapieren die op de Amsterdamse beurs werden verhandeld. De VOC streefde met succes - en zonder al te veel scrupules - naar een zo hoog mogelijke winst: ze deed gedurende vrijwel de gehele zeventiende eeuw winstuitkeringen van rond de 25%.

De Oost-Indische Compagnie was niet de enige op winst gerichte onderneming. Met name in de buitenlandse handel ontstonden er meer: daar was in die tijd het meeste geld te verdienen. De Hollandse handelaars ontwikkelden zich tot de grootste vermogensbezitters van de Republiek. Ze bleven zich niet alleen met handel bezighouden. Verschillende kooplieden gingen ook geld aan anderen uitlenen, bijvoorbeeld aan buitenlandse vorsten. Op die manier kregen ze naast of in plaats van het koopmanschap het beroep van bankier (vergelijk hoofdstuk 3).

De groei van het handelskapitalisme liet ook de verhoudingen in de nijverheid niet onberoerd. Sinds de Middeleeuwen werd de stedelijke nijverheid gekenmerkt door het ambachtelijke kleinbedrijf. De productie vond er plaats in kleine bedrijven die eigendom waren van zelfstandige ambachtslieden (de 'meesters'). Bij hen in dienst waren leerjongens en gezellen. Vanaf de veertiende eeuw organiseerden de meesters zich steeds vaker in gilden. De gilden behartigden de belangen van handwerkmeesters die in hetzelfde beroep werkzaam waren. Ze streefden er over het algemeen naar de concur-

Gilden

rentie tussen de aangesloten ambachtslieden zo veel mogelijk te beperken, met het doel aan alle gildenleden een redelijk inkomen te verschaffen. Een belangrijk middel hiertoe was de zogeheten 'gildendwang', die inhield dat iedereen die een bepaald ambacht uitoefende verplicht was lid te zijn van het daartoe aangewezen gilde. Productie daarbuiten was verboden – al werd zo'n verbod door 'beunhazen' wel ontdoken. De gildenleden moesten zich houden aan allerlei voorschriften die óf door het gilde zelf, óf door de stedelijke overheid werden uitgevaardigd. Dergelijke bepalingen konden bijvoorbeeld inhouden dat een meester slechts een beperkt aantal gezellen en leerjongens in dienst mocht hebben, of dat een meester er niet meer dan één winkel op na mocht houden. Ook de kwaliteit van de geproduceerde goederen werd vaak door de overheid aan regels gebonden.

Al in de Middeleeuwen deed zich het verschijnsel voor dat handelaars hun invloed op de ambachtslieden wisten te vergroten. Zo kwam in de veertiende eeuw in Leiden, een toenmalig centrum van de Nederlandse textielindustrie, de productie van laken voor een groot deel in handen van koopliedenondernemers. Deze kochten de wol in, lieten die bewerken – spinnen, weven, verven – door ambachtslieden en verkochten zelf het laken dat als eindproduct was vervaardigd. De ambachtslieden werden op deze manier afhankelijk van de kooplieden; er ontstond een bedrijfsvorm die als huisindustrie kan worden aangeduid.

Huisindustrie

Ten tijde van het handelskapitalisme zette die ontwikkeling zich voort. In delen van de Leidse textielindustrie, die in de zeventiende eeuw een grote bloei als exportnijverheid doormaakte, trad een nieuw type ondernemer, de 'lakenreder', op de voorgrond. De lakenreders lieten niet alleen ambachtslieden voor zich werken in de huisindustrie, maar lieten ook bepaalde bewerkingen van de stof in eigen werkplaatsen door loonarbeiders verrichten. Dit was bijvoorbeeld het geval met de afwerking van het laken (de zogeheten lakenbereiding). De oude gildenbepalingen, die voorschreven dat de meesters voor het 'droogscheren' – een onderdeel van de bereiding – niet meer dan zes gezellen in dienst mochten hebben, werden genegeerd en grotere werkplaatsen werden opgezet. Ook in andere bedrijfstakken kwamen dergelijke verhoudingen voor, hetgeen vaak bevorderd werd door de toepassing van nieuwe technieken. Bepaalde kapitaalgoederen die in die tijd werden ontwikkeld, zoals houtzaagmolens, waren voor de individuele ambachtsman te kostbaar om aan te schaffen. Daardoor konden alleen kapitaalkrachtige lieden bedrijven opzetten waar die werktuigen werden gebruikt.

Manufactuur

Zo kwam de bedrijfsvorm van de manufactuur tot ontwikkeling. Een manufactuur is een groot bedrijf waar de essentiële onderdelen van het productieproces met de hand worden verricht. De productie is meestal zo georganiseerd dat er een zekere mate van specialisatie bestaat: de individuele arbeider maakt niet een volledig product, maar heeft tot taak zich op een of enkele bewerkingen toe te leggen. Dit type bedrijf kwam, behalve in de textielindustrie, onder meer voor in de scheepsbouw, de bierbrouwerij en de papierfabricage. Zo nam langzamerhand de categorie loonarbeiders in omvang toe.

'De overgang van huisindustrie naar manufactuur ging gepaard met diepgaande veranderingen in de relatie tussen ondernemers en arbeiders. Waren de verhoudingen in de huisindustrie al zakelijker dan in het ambacht, in de grote werkplaatsen werd de kloof tussen de

leidinggevende ondernemer of meesterknecht en de knechten nog breder. De huisarbeider kon het werk naar eigen goeddunken verrichten en behield zo een zekere zelfstandigheid; in de werkplaatsen stonden de knechten voortdurend onder controle waardoor ook de arbeidstijd langer werd. De afwezigheid van patriarchale verhoudingen, de vergroting van de sociale afstand tussen bazen en knechten, de strengere controle op de te verrichten arbeid en de daarmee samenhangende prikkel tot productie-uitbreiding, die in tegenstelling tot de Middeleeuwen niet meer aan een maximum gebonden was, schiepen een klimaat waarin arbeidsconflicten snel escaleerden.'

(Bron: AGN, deel 7, blz. 71)

De ontwikkelingen, die hiervoor beschreven zijn, deden zich overigens slechts in een deel van de nijverheid voor. In veel bedrijfstakken werd het beeld nog steeds bepaald door het ambachtelijke kleinbedrijf, al dan niet georganiseerd in gildenvorm. In de Franse tijd (1795–1813) werden de gilden formeel ontbonden; het duurde echter nog geruime tijd voor ze ook in de praktijk geheel waren verdwenen.

De structuurveranderingen in de economie gingen gepaard met verschuivingen in de arbeidsverdeling. Binnen de bedrijven nam de arbeidsverdeling toe, zoals uit de opkomst van de manufactuur blijkt. Ook tussen de bedrijven was een groeiende arbeidsverdeling waarneembaar; een groot aantal nieuwe ambachten ontstond in deze periode. Daarnaast ontwikkelde zich de arbeidsverdeling op internationaal gebied. Nederland specialiseerde zich bijvoorbeeld in handel, scheepvaart en bepaalde takken van nijverheid, terwijl aan andere landen een rol als leverancier van grondstoffen werd toebedeeld. Ook de arbeidsverdeling tussen de seksen onderging veranderingen. De opkomst van de manufactuur betekende voor de betrokken loonarbeiders dat werk en huishouding gescheiden werden: anders dan in het ambacht en de huisindustrie werkten ze nu niet meer op de plaats waar ze woonden. Voor de gehuwde vrouwen had dat vaak tot gevolg dat ze niet meer met hun man konden meewerken. Het loon van de mannelijke arbeiders was als regel zo laag, dat de vrouwen wel betaald werk moesten zoeken. Dan waren ze aangewezen op laagbetaalde 'vrouwenberoepen', hetzij buitenshuis (als dienstmeisje of als textielarbeidster bijvoorbeeld) hetzij als thuiswerkster. In de rijkere burgerij kwam het in de zeventiende eeuw steeds meer voor dat de arbeid van gehuwde vrouwen, die voordien met hun man in de zaak hadden meegewerkt, beperkt werd tot de huishoudelijke arbeid.

Arbeids-
verdeling

1.1.3 Adam Smith: arbeidsverdeling en prijsmechanisme

De arbeidsverdeling is een van de centrale thema's in het werk van de Schotse econoom Adam Smith (1723–1790). Adam Smith publiceerde in 1776 zijn hoofdwerk, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Hoewel Smith als de grondlegger van de economische wetenschap wordt beschouwd, is hij zeker niet de eerste econoom; zijn werk bouwt in belangrijke mate voort op dat van eerdere Britse en Franse economen. Smith ziet de toenemende arbeidsverdeling als de stuwende kracht achter de groei van de welvaart. In een bekend geworden beschrijving laat hij zien dat zelfs een 'erg onbeduidende' bezigheid als het vervaardigen van spelden uiteenvalt in niet minder dan 18 verschillende handelingen. Door die arbeidsverdeling wordt het mogelijk dat tien mensen samen per dag zo'n 48.000 spelden maken. Per persoon worden dus 4.800 spelden geprodu-

ceerd. Volgens Smith zouden er, wanneer de spelden in hun geheel door één persoon zouden worden vervaardigd, per persoon per dag nog geen 20 spelden worden geproduceerd. In hedendaagse termen uitgedrukt betekent dit dat de arbeidsproductiviteit – de productie per werkende – door de arbeidsverdeling sterk wordt verhoogd. Volgens Smith heeft dat drie oorzaken: de arbeiders worden handiger wanneer ze zich op een beperkt aantal taken toeleggen, de arbeiders besparen tijd doordat ze niet steeds van taak hoeven te veranderen en als gevolg van de arbeidsverdeling worden er steeds betere werktuigen uitgevonden. De welvaart in de maatschappij neemt op die manier sterk toe, waarvan in Smith's visie ook de lagere standen profiteren.

Arbeids- productiviteit

Bij een vergaande mate van arbeidsverdeling vervaardigt men de meeste goederen die men nodig heeft niet meer zelf. Men zal ze dus van anderen moeten betrekken. Dit gebeurt door middel van ruil.

Ruil

Smith benadrukt dat het geen 'welwillendheid' is die mensen ertoe brengt hun producten met anderen te ruilen, maar eigenbelang. Het nastreven van eigenbelang vormt naar zijn oordeel de fundamentele drijfveer van het economisch handelen.

De ruil van goederen wordt sterk vereenvoudigd door het gebruik van een algemeen aanvaard ruilmiddel, met andere woorden door het gebruik van geld. Wanneer goederen voor geld worden geruild, krijgen ze een prijs. De analyse van het prijsvormingsproces neemt in Smith's theorie een belangrijke plaats in. Hij maakt daarbij een onderscheid tussen wat hij noemt de 'natuurlijke prijs' en de 'marktprijs'.

Marktprijs Vraag en aanbod

De marktprijs is de feitelijke prijs zoals die tot stand komt onder invloed van de verhouding tussen vraag en aanbod. De vorming van de marktprijs gaat ongeveer als volgt in zijn werk. Wanneer de vraag naar een bepaald product (dat is: de hoeveelheid van dat product die de consumenten bij een bepaalde prijs willen kopen) groter is dan het aanbod (de hoeveelheid die de producenten bij die prijs willen verkopen), zal de marktprijs stijgen. De prijsstijging zal het aanbod van het product doen toenemen. De ondernemers zullen, aangelokt door hogere winsten, meer kapitaal ter beschikking stellen en ze zullen, via hogere lonen, meer arbeiders aantrekken. De productie stijgt. Door het toenemende aanbod zal op den duur de marktprijs weer dalen.

Natuurlijke prijs

Volgens Smith fluctueren de marktprijzen zo rond een prijs waarbij vraag en aanbod met elkaar in evenwicht zijn. Die evenwichtsprijs is de natuurlijke prijs. Echter, de marktprijs kan soms langere tijd boven de natuurlijke prijs liggen. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer de overheid aan een bepaald bedrijf een monopolie verleent. De markt wordt dan beheerst door één bedrijf dat het aanbod beperkt en de prijs hooghoudt. Wil de prijs zijn natuurlijke niveau bereiken, dan is concurrentie tussen meerdere bedrijven noodzakelijk.

In de theorie van Adam Smith valt de prijs van elk goed uiteen in drie onderdelen: een beloning voor het kapitaal (winst), een beloning voor de arbeid (loon) en een beloning voor de grond (grondrente). De natuurlijke prijs van een goed correspondeert met een 'natuurlijk' niveau van winst, loon en grondrente.

Volgens Smith bestaat er daarbij een tendens dat de lonen en de winsten in de verschillende bedrijfstakken op ongeveer hetzelfde peil komen te liggen. Worden er in een bepaalde bedrijfstak hogere winsten gemaakt, dan zullen immers meer ondernemers hun kapitaal in die bedrijfstak inzetten waardoor uiteindelijk de winsten weer zullen dalen. Ook in dit geval benadrukt

Smith de noodzaak van concurrentie. Wanneer bijvoorbeeld gildenbepalingen belemmeren dat nieuwe ondernemers tot een bepaalde bedrijfstak toetreden, wordt de winst in die bedrijfstak tot boven het gemiddelde peil opgedreven. In het algemeen is bij Smith elke belemmering van wat hij de 'volmaakte vrijheid' noemt uit den boze. Ook onderlinge afspraken van ondernemers die ertoe leiden dat de lonen onder het 'natuurlijke' peil dalen, keurt hij af.

TUSSENVRAAG 1.1

Waarom zouden in de hedendaagse economie de lonen in de ene bedrijfstak boven die in de andere kunnen liggen?

De theorieën van Smith hebben de economische wetenschap diepgaand beïnvloed. In het bijzonder het idee van een prijs- of marktmechanisme dat als een soort onpersoonlijke kracht vraag en aanbod op elkaar afstemt, is in de economische wetenschap nog steeds overheersend.

**Prijs-
mechanisme**

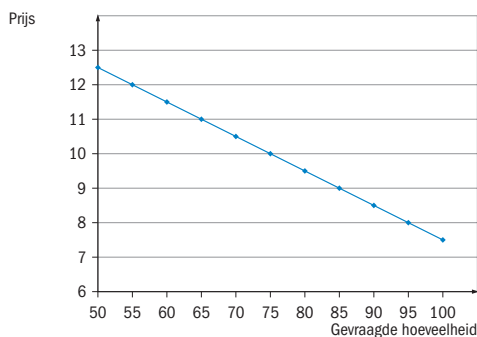
In de economie wordt de prijsvorming weergegeven in vraag- en aanbodcurven, hetgeen in de volgende tekst wordt uitgewerkt.

Prijs, vraag en aanbod

Vraag- en aanbodcurven

De *vraagcurve* toont het verband tussen de prijs en de gevraagde hoeveelheid. De onderstaande figuur geeft een voorbeeld.

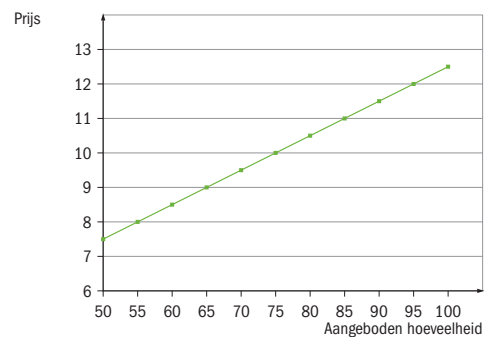
Vraagcurve

Veronderstel dat de afgebeelde vraagcurve – om bij het voorbeeld van Adam Smith te blijven – de vraag naar spelden weergeeft. De vraag wordt uitgedrukt in spelden per dag; de prijs is de prijs per speld in centen. De vraagcurve heeft als regel een dalend verloop: bij een lage prijs willen de afnemers meer van een product kopen dan bij een hogere prijs. Hoe goedkoper de spelden

zijn, hoe groter de vraag naar spelden is. De *aanbodcurve* geeft het verband tussen de aangeboden hoeveelheid en de prijs grafisch weer.

Aanbodcurve

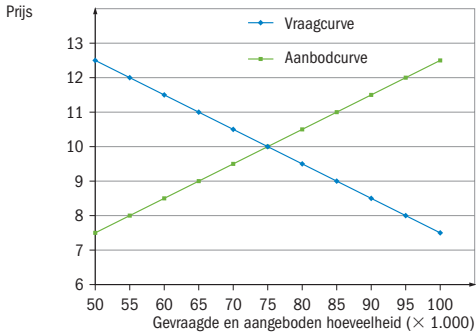

De aanbodcurve verloopt stijgend. De aanbieders (de producenten van de spelden) zullen bij een hogere prijs een grotere hoeveelheid van het product willen verkopen omdat de winstkansen toenemen; omgekeerd zullen, naarmate de prijs lager ligt, steeds minder aanbieders nog kostendekkend kunnen opereren.

Evenwichtsprijs

Wanneer vraag en aanbod met elkaar worden geconfronteerd, ontstaat de volgende figuur:

Vraagcurve en aanbodcurve

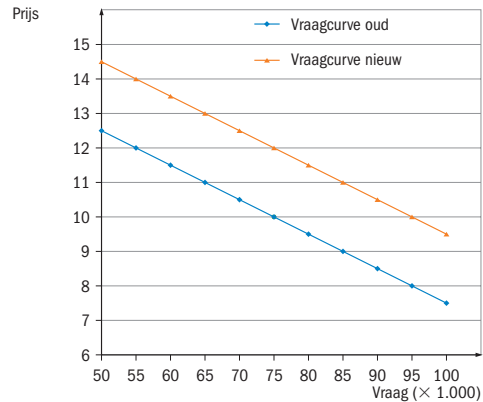
Veronderstel dat de prijs per spel 11 cent zou bedragen. In dat geval zou het aanbod de vraag overtreffen: de figuur laat zien dat bij een prijs van 11 de vraag 65.000 spelden en het aanbod 85.000 spelden is. De aanbieders kunnen dus hun spelden niet kwijt en zullen de prijs verlagen. Daardoor komen er meer vragers op de markt. Uiteindelijk worden vraag en aanbod aan elkaar gelijk. Er is maar één prijs waarbij vraag en aanbod even groot zijn; dat is de *evenwichtsprijs*. Die prijs bevindt zich op het snijpunt van de vraag- en de aanbodcurve. Uit de figuur blijkt dat op de beschreven markt voor spelden de evenwichtsprijs 10 cent bedraagt. Bij die prijs worden er 75.000 spelden per dag gevraagd en aangeboden.

Verschuivingen

De vraagcurve geeft het verband weer tussen de vraag en de prijs: als de prijs daalt neemt de vraag toe. De vraag kan ook door andere oorzaken veranderen dan door prijsveranderingen. Zo zal de vraag als regel stijgen wanneer het inkomen stijgt (de consumenten hebben meer te besteden) en dalen wanneer het inkomen daalt. Dergelijke ontwikkelingen worden in de figuur weergegeven door *verschuivingen* van de vraagcurve. Als de vraag toeneemt verschuift de vraagcurve naar rechts, als de vraag afneemt verschuift de curve naar links.

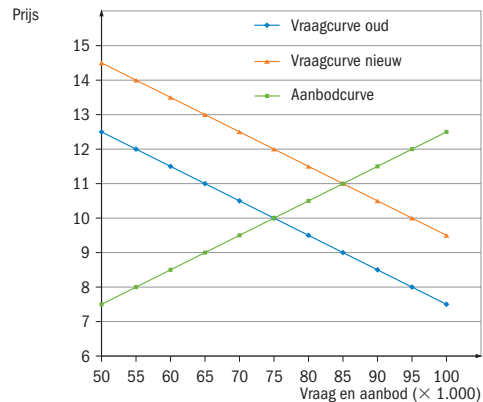
De onderstaande figuur toont een verschuiving van de vraagcurve naar rechts.

Verschuiving van de vraagcurve

In deze situatie neemt de vraag toe. Wanneer de aanbodcurve niet verandert zal de evenwichtsprijs toenemen.

Verschuiving en prijs

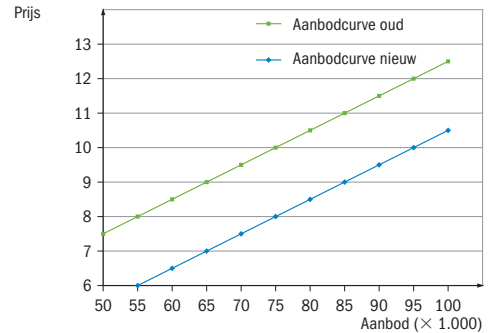
De bovenstaande figuur laat zien dat in dit voorbeeld de prijs per spel stijgt van 10 naar 11 cent.

De aanbodcurve kan, evenals de vraagcurve, verschuiven. In een concurrerende markt zal de stijging van de prijs op enige termijn toename van het aanbod aanlokken: bestaande aanbieders verhogen hun capaciteit, nieuwe aanbieders betreden de markt.

Toename van het aanbod wordt in de figuur weergegeven als een verschuiving van de aanbodcurve naar rechts, zoals de onderstaande figuur laat zien.

Bij afnemend aanbod verschuift de curve naar links. Afname van het aanbod kan bijvoorbeeld optreden wanneer als gevolg van kostenstijgingen een deel van de aanbieders de markt verlaat.

Verschuiving van de aanbodcurve

Ook in het politieke denken hebben Smith's opvattingen hun sporen achtergelaten. Zijn voorliefde voor de 'volmaakte vrijheid' op grond waarvan hij een zo beperkt mogelijke taak voor de staat bepleitte, vond binnen het liberale denken veel weerklank (zie ook hoofdstuk 5).

1.1.4 De nadagen van het Nederlandse handelskapitalisme

De theorieën van Adam Smith nemen de economische verhoudingen van het handelskapitalisme als uitgangspunt. Al tijdens Smith's leven ondergingen deze verhoudingen in Engeland een proces van snelle verandering. Vanaf ongeveer 1760 vond daar de Industriële Revolutie plaats waarbij de industriële productie sterk steeg en een gemechaniseerde grootindustrie ontstond. In de eerste helft van de negentiende eeuw deed zich in verschillende landen op het Europese continent, zoals België en Frankrijk, een soortgelijke ontwikkeling voor.

In Nederland was hiervan nog geen sprake. Na de bloei van het handelskapitalisme in de zeventiende eeuw (de Gouden Eeuw) begon voor Nederland een veel minder gunstige periode. De Amsterdamse stapelmarkt raakte meer en meer haar centrale plaats binnen de wereldconomie kwijt. De economische ontwikkeling stagneerde en in vergelijking met landen als Frankrijk en Engeland verslechterde de positie van Nederland.

Industriële Revolutie

Niet alle sectoren van de economie vertoonden hetzelfde patroon. Het bankwezen bijvoorbeeld gaf in de achttiende eeuw nog groei te zien en de handel wist zich in dat tijdvak min of meer te handhaven. Met name de tweede helft van de achttiende eeuw was een gunstige tijd voor de landbouw, maar juist toen ging de nijverheid steeds verder achteruit. Tegen het eind van de achttiende eeuw waren de werkloosheid en de armoede onrustbarend toegenomen, hetgeen in scherp contrast stond met de concentratie van het vermogensbezit in de bovenste lagen van de maatschappij.

De achteruitgang van de nijverheid zette zich in de negentiende eeuw voort. Na 1830 trad aarzelend enige verbetering op, maar:

'Ofschoon men in deze periode het begin van een herstelde nijverheidssector kon waarnemen, bleef de industriële structuur van Nederland, vergeleken met de leidende Europese naties, overheersend gebaseerd op steeds meer verouderde fundamenten.'

(Bron: AGN, deel 10, blz. 247)

Enkele cijfers ter illustratie: in 1853 waren er in de Nederlandse industrie 364 stoommachines met een capaciteit van 6.537 pk opgesteld. België had in 1850 2.040 stoommachines (51.000 pk) en Frankrijk 5.322 stoommachines (67.000 pk), om van Engeland maar te zwijgen.

Voor de achteruitgang van de nijverheid en het uitblijven van de industrialisatie in Nederland worden in de literatuur verschillende verklaringen gegeven. Gewezen wordt bijvoorbeeld op de weinig ondernemende mentaliteit van de Nederlandse burgerij (de jansaliegeest). De grote vermogensbezitters zouden te weinig geïnteresseerd zijn geweest in de nijverheid en zouden hun geld liever belegd hebben in grond of in leningen aan buitenlandse overheden. De ondernemers in de nijverheid zouden te lang vastgehouden hebben aan de traditionele wijze van produceren en niet actief gezocht hebben naar nieuwe markten of nieuwe productiemethoden.

Waarschijnlijk is echter een aantal andere in de literatuur genoemde factoren van meer belang. Zo valt de 'mercantilistische' economische politiek te vermelden die sinds de tweede helft van de zeventiende eeuw door steeds meer Europese landen werd gevoerd. Het mercantilisme streefde ernaar in de betrokken landen een zo groot mogelijke voorraad edelmetaal (goud en zilver) op te bouwen door de export te bevorderen en de import te beperken. In het kader van de mercantilistische economische politiek werd door de overheid de binnenlandse bedrijvigheid gestimuleerd en werden buitenlandse producten van de markt geweerd. Daarnaast is vastgesteld dat de lonen in het westen van Nederland relatief hoog waren, hetgeen de achteruitgang in sectoren als de textielindustrie versnelde. Het Nederlandse belastingstelsel, met zijn hoge belastingen op eerste levensbehoeften, werkte dit hoge loonpeil in de hand. Tegelijkertijd stonden de hoge kapitaalkosten in ons land mechanisering van de productie in de weg. Ook het ontbreken van steenkool en ijzererts was een belangrijke factor. Ten slotte valt de gebrekkige Nederlandse infrastructuur te noemen; men denke bijvoorbeeld aan de late aanleg van spoorwegen.

Mercantilisme

1.2 Industrieel kapitalisme

In het industriële kapitalisme is niet meer de handel maar de nijverheid bepalend voor de economische ontwikkeling. De typerende bedrijfsvorm is de fabriek, een industrieel grootbedrijf met een sterk gemechaniseerd productieproces.

Fabriek

Het industriële kapitalisme deed de economische groei toenemen en bracht de komst van de conjunctuur (paragraaf 1.2.2). De structuur van de economie en de sociale verhoudingen veranderden ingrijpend, zoals paragraaf 1.2.3 laat zien.

1.2.1 De opkomst van het fabriekssysteem

Betrekkelijk vroeg viel de ontwikkeling van het fabriekssysteem in Nederland waar te nemen in de Twentse katoenspinnerij en weverij. Hier had de productie oorspronkelijk het karakter van huisindustrie. In de spinnerij werkten de arbeiders en arbeidsters in hun woningen met behulp van spinnewielen voor ondernemers die hun de grondstof leverden en de gesponnen draad verder verkochten of lieten bewerken. In het begin van de negentiende eeuw begonnen de ondernemers de 'handspinstoel' toe te passen. Dit was een Engelse uitvinding waardoor het spinnen van 40 of meer draden tegelijk mogelijk werd. In Engeland waren dergelijke werktuigen al een halve eeuw eerder in gebruik genomen. De handspinstoelen werden in loods

geplaatst; de bedrijfsvorm werd de manufactuur. Fabrieken ontstonden – enkele al vóór 1850, de meeste erna – toen er door stoommachines aangedreven spinwerktuigen werden ingevoerd. Dit betekende al snel de ondergang van de oude handspinnerijen. Rond 1870 waren deze vrijwel geheel verdwenen. Ook de katoenweverij, waar de mechanisatie iets later was begonnen, was toen voor het grootste gedeelte gemechaniseerd. Een belangrijke factor die de mechanisatie van de katoenindustrie heeft bevorderd, was de daling van de brandstofkosten. Door de verbetering van de vervoersmogelijkheden en de afschaffing van de belasting op brandstof daalde de prijs van steenkool in Twente na 1860 beduidend.

Hoewel in de periode vóór 1870 ook in een aantal andere sectoren de mechanisatie inzette, bleven de moderne fabrieken toch een vrij uitzonderlijk verschijnsel. De oude bedrijfsvormen, het ambachtelijke kleinbedrijf, de huisindustrie en de manufactuur, bepaalden nog het beeld van de Nederlandse nijverheid. Na 1870 begon de mechanisatie een zeker gewicht te krijgen, maar pas in de periode 1890–1910 vond een snelle industriële ontwikkeling plaats. De mechanisatie betrof een toenemend aantal bedrijfstakken en strekte zich steeds meer uit tot het productieproces als geheel, waar ze eerder vaak beperkt was gebleven tot onderdelen ervan. De moderne kapitaalgeoderenindustrie (machine- en motorenbouw, ijzeren-scheepsbouw) groeide snel.

De industrialisatie van Nederland werd onder meer mogelijk omdat in de loop van de negentiende eeuw de infrastructuur ingrijpend werd verbeterd. De overheid stak grote sommen gelds in de aanleg van spoorwegen en kanalen. De financiële middelen daartoe verkreeg ze voor een belangrijk deel door de uitbuiting van Nederlands-Indië. Vanaf 1830 werd op Java het Cultuurstelsel ingevoerd dat de plaatselijke bevolking verplichtte tropische exportgewassen (koffie, suikerriet) te verbouwen en aan het Nederlandse bestuur te leveren. De netto-opbrengst van de verkoop (het 'batig slot') kwam ten goede aan het Nederlandse overheidsbudget. In de periode 1831–1877 maakten de koloniale baten tussen de 13 en 31% uit van de staatsinkomsten. Gesteld kan worden dat het Cultuurstelsel de dreiging van een staatsbankroet – die in de eerste helft van de negentiende eeuw reëel was – heeft afgewend. Door middel van protectie en subsidie droeg de koloniale politiek in die periode ook bij tot de opkomst van de Twentse katoen-nijverheid en tot de wederopbloei van de Nederlandse scheepvaart en scheepsbouw.

Ter verklaring van de versnelling die de industriële groei na 1890 te zien gaf, kunnen verschillende factoren worden genoemd. Zo heeft Nederland in deze periode sterk profijt kunnen trekken van zijn geografische positie. Het verkeer in de Nederlandse havens en de Rijnvaart namen, met name door de industriële ontwikkeling van Duitsland, snel toe. Ook toen speelden de opbrengsten van de koloniën een rol. Na 1870 werd Nederlands-Indië opengesteld voor het privékapitaal. De aldaar gemaakte winsten vertoonden vooral na de eeuwwisseling een aanzienlijke stijging. Via vergroting van de welvaart in Nederland werd zo indirect de groei van de Nederlandse industrie gestimuleerd. Een andere factor die genoemd kan worden, is de bloei van de landbouw na 1895. De agrarische sector fungeerde enerzijds als afzetmarkt, anderzijds als leverancier van grondstoffen voor de industrie; men denke bijvoorbeeld aan de zuivel-, de aardappelmeel- en strokarton-industrie. Ten slotte is een belangrijke oorzaak voor de snelle groei van de industrie geweest dat de wereldconjunctuur in deze periode verbeterde en de wereldhandel sterk toenam.

1.2.2 Nationaal inkomen, economische groei en conjunctuur

Sinds de opkomst van het industriële kapitalisme is in de westerse landen de productie sterk gestegen. Als maatstaf om die productie te meten wordt onder meer het nationale product gebruikt; dat is de totale waarde van de in een jaar geproduceerde goederen en diensten.

Het nationale product is gelijk aan het nationale inkomen: de som van de bij de productie verdiende inkomens.

Een andere, technisch iets afwijkende, maatstaf is het binnenlands product. Ook het binnenlands product geeft de waarde van de productie en van de bij die productie verdiende inkomens weer. In tegenstelling tot het nationale inkomen omvat het binnenlands product echter niet de inkomens uit productiefactoren die in het buitenland werkzaam zijn. Wordt er in Nederland winst ontvangen uit Nederlands kapitaal dat zich in het buitenland bevindt, dan wordt deze winst wel tot het nationale inkomen maar niet tot het binnenlands product van Nederland gerekend. Aan de andere kant omvat het binnenlands product van Nederland wel inkomens uit buitenlandse productiefactoren die in Nederland werkzaam zijn. Deze inkomens worden niet tot het nationale inkomen gerekend.

Het nationale inkomen kan, evenals het binnenlands product, zowel bruto als netto worden berekend. Het bruto-inkomen is inclusief, het netto-inkomen exclusief de afschrijvingen. Via de afschrijvingen houdt men rekening met het gebruik van kapitaalgoederen met een lange levensduur, zoals machines en gebouwen.

Men spreekt van economische groei als het nationale product (of het binnenlands product) toeneemt. Om precies te zijn: economische groei is een reële toename van het nationale product, hetgeen betekent dat de geproduceerde hoeveelheid goederen en diensten groter wordt. Het nationale product kan ook toenemen, omdat het prijsniveau van de goederen en diensten stijgt, maar in dat geval is er geen sprake van economische groei.

Een en ander wordt op de volgende pagina uitgewerkt.

In Nederland is het reële nationale inkomen in de periode 1850–1910 naar schatting bijna verdrievoudigd. Deze groei werd voor een belangrijk deel veroorzaakt door een toeneming van het aantal werkenden, maar ook werd er per werkende meer geproduceerd; de arbeidsproductiviteit steeg in deze periode met 58%.

TUSSENVRAAG 1.2

Is de reële toename van het nationale inkomen een goede maatstaf voor de toename van de welvaart?

Naast de economische groei heeft het industriële kapitalisme ook het ontstaan van de conjunctuurbeweging met zich meegebracht. Met het begrip conjunctuur worden de schommelingen aangeduid in de ontwikkeling van het nationale product, het nationale inkomen en de werkgelegenheid. Het begrip conjunctuur geeft aan dat de economische groei niet gelijkmatig verloopt. Jaren van snelle groei worden met een zekere regelmaat afgewisseld door jaren waarin de groei afneemt of zelfs in zijn tegendeel omslaat.

Perioden met snelle groei en weinig werkloosheid heten hoogconjunctuur; perioden met weinig of geen groei en veel werkloosheid laagconjunctuur. Een conjunctuurgolf omvat zowel een fase van hoog- als van laagconjunctuur (zie figuur 1.3).

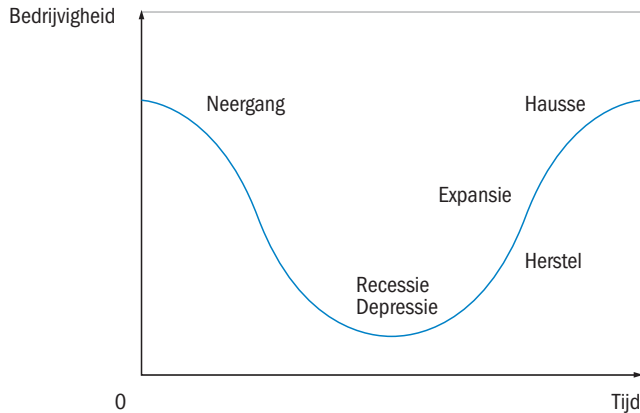
Nationaal
product
Nationaal
inkomen
Binnenlands
product

Bruto en netto

Economische
groei

Conjunctuur

FIGUUR 1.3 Conjunctuurgolf

Reële en nominale grootheden

Veel economische grootheden zijn uitgedrukt in geldbedragen. Bij het interpreteren van dergelijke bedragen is het belangrijk een onderscheid te maken tussen *waarde*, *prijs* en *volume*.

Een eenvoudig voorbeeld kan dit onderscheid verhelderen.

Een garagehouder verkoopt in een maand 9 auto's die €24.000 per stuk kosten en maakt daarmee een omzet van €216.000. De afzet van de garagehouder, die 9 auto's bedraagt, is een volumegrootheid. Een volumegrootheid (of reële grootheid) geeft een hoeveelheid goederen en diensten weer.

De €24.000 per auto is uiteraard een prijs: een geldbedrag per eenheid.

De omzet, het geldbedrag van €216.000, is een waardegrootheid.

Een waardegrootheid ontstaat door een prijs met een volumegrootheid te vermenigvuldigen: €216.000 is €24.000 vermenigvuldigd met 9.

Logisch gevolg is dat een volumegrootheid gelijk is aan een waardegrootheid, gedeeld door een prijs.

Het voorgaande voorbeeld betreft waarde, prijs en volume van één goed: een auto. Bij cijfers voor de economie als geheel gaat het om vele tienduizenden verschillende goederen en diensten. Een veelgebruikte maatstaf voor de totale waarde van alle

goederen en diensten die in een land worden geproduceerd, is het binnenlands product (zie de hoofdstekst). Het Nederlandse binnenlands product bedroeg in 1900 bij benadering €817 miljoen en was in het jaar 2000 toegenomen tot €401 miljard, zoals de cijferreeks op pagina 22 laat zien.

Die €817 miljoen en €401 miljard zijn waardebedragen. Het binnenlands product is in de twintigste eeuw in waarde dus bijna vervijfhonderdvoudigd. Dat is de nominale stijging: de stijging in geld.

Interessanter is de reële stijging oftewel de stijging van het volume: de toename van de hoeveelheid geproduceerde goederen en diensten. De reële stijging van het binnenlands product dient als maatstaf voor de economische groei. De reële stijging wordt berekend door de invloed van de prijsstijging uit te schakelen. Dat gaat als volgt. Men berekent de gemiddelde toename van het prijspeil van alle goederen en diensten. Deze drukt men uit in een prijsindexcijfer. In een bepaald jaar (het basisjaar) stelt men dat indexcijfer op 100. De verandering ten opzichte van het basisjaar (in de tabel 1900) geeft de prijsstijging weer. In 2000 is het prijsniveau dus meer dan twintig maal zo hoog als in 1900.

Jaar	Binnenlands product nominaal (× €1 mln)	Prijsindex 1900 = 100	Binnenlands product reëel (constante prijzen × €1 mln)
1900	817	100	817
1910	1.095	110	995
1920	2.858	217	1.317
1930	2.835	150	1.893
1939	2.750	127	2.158
1950	8.441	271	3.116
1960	18.986	388	4.898
1970	55.747	688	8.105
1980	155.048	1428	10.859
1990	234.400	1739	13.478
2000	401.089	2239	17.912

Heeft men het prijsindexcijfer, dan kan men het reële binnenlandse product berekenen. Hiertoe deelt men het nominale binnenlandse product door het prijsindexcijfer. De cijferreeks die dan ontstaat noemt men ook wel het binnenlands product in *constante prijzen*. De reeks geeft bij benadering weer hoe hoog het binnenlands product zou zijn als de prijzen in het

betreffende jaar even hoog zouden zijn als in 1900.

De gegeven cijferreeks laat zien, dat het binnenlands product in constante prijzen toeneemt van €817 miljoen in 1900 tot €17.912 mld in 2000. Reëel is het Nederlandse binnenlands product in die periode dus ongeveer 22 keer zo groot geworden.

Investerings

Het optreden van conjunctuurgolven staat in verband met de ontwikkeling van de investeringen. Investeren is het aanschaffen van kapitaalgoederen. Een industrialisatieproces brengt met zich mee dat de investeringen sterk toenemen. In Nederland stegen bijvoorbeeld tijdens de industrialisatie de investeringen van 5% tot 10% van het nationale inkomen. Investerings spelen zo'n belangrijke rol bij het optreden van conjunctuurgolven, omdat de investeringen een sterk fluctuerend patroon vertonen: ze kunnen in de ene periode snel toenemen om tijdens de volgende periode sterk terug te vallen.

TUSSENVRAAG 1.4

Waarom zouden investeringen zo sterk fluctueren?

Conjunctuurgolven

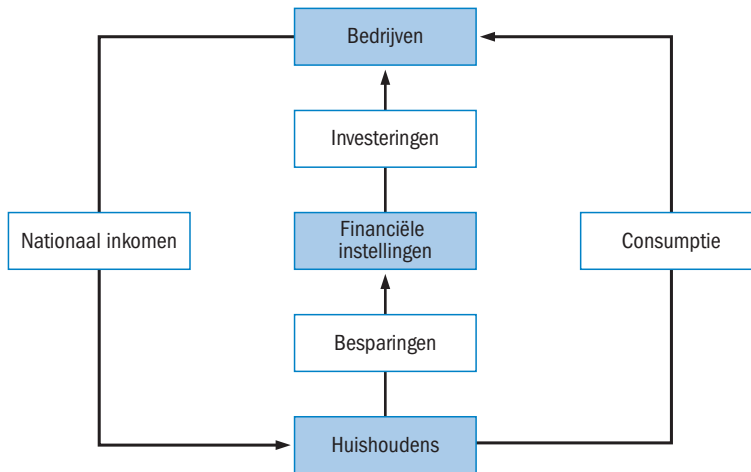
Er zijn verschillende soorten conjunctuurgolven te onderscheiden. Te noemen zijn bijvoorbeeld de Kitchin of voorraadinvesteringscyclus (4–5 jaar) en de Juglar of investeringscyclus (7–11 jaar). Het verschil in lengte tussen deze golven hangt samen met het soort kapitaalgoederen waarin wordt geïnvesteerd. Bij de Kitchin gaat het om investeringen in voorraden en bij de Juglar om investeringen in machines en gebouwen.

De conjunctuurbeweging kan worden geïllustreerd met behulp van een economisch kringloopschema. Een dergelijk schema geeft een weergave van de geldstromen in de economie. In figuur 1.5 wordt het eenvoudigste kringloopschema afgebeeld.

Kringloop- schema

FIGUUR 1.5 Eenvoudig kringloopschema

Te zien valt dat het nationale inkomen wordt bepaald door de bestedingen. Bestedingen zijn uitgaven die gedaan worden voor het aanschaffen van goederen en diensten. In dit eenvoudige kringloopschema bestaan de bestedingen uit de investeringen en de consumptie.

Bestedingen

Bij investeringen gaat het zoals hierboven vermeld om uitgaven aan kapitaalgoederen, bij consumptie om uitgaven aan consumptiegoederen. De bestedingen zijn gelijk aan het nationale inkomen. Dit inkomen wordt uitbetaald aan de huishoudens. Huishoudens zullen een deel van het inkomen weer gebruiken voor consumptieve bestedingen en een ander deel voor besparingen.

Consumptie

Besparingen bestaan uit het gedeelte van het inkomen dat niet geconsumeerd wordt. Besparingen kunnen verschillende vormen aannemen; zo kan men bijvoorbeeld sparen door geld op een bankrekening te zetten en door premie te betalen voor een levensverzekering. In figuur 1.5 worden de besparingen via de financiële instellingen doorgegeven aan de bedrijven, die ze gebruiken om investeringen mee te doen. Wanneer de besparingen gelijk zijn aan de investeringen, wordt het gehele nationale inkomen weer besteed, zoals in hoofdstuk 5 nader aan de orde komt.

Besparingen

Met behulp van de figuur valt duidelijk te maken dat conjuncturele ontwikkelingen zichzelf kunnen versterken. Veronderstel dat aan het begin van een conjuncturele neergang een daling van de investeringen optreedt. Investerings behoren tot de bestedingen, dus deze daling leidt direct tot een daling van de bestedingen en daarmee tot een daling van het nationale inkomen: bedrijven die kapitaalgoederen maken zien hun productie dalen en betalen dus minder inkomen uit aan de huishoudens. Het zichzelf versterkende effect treedt op doordat de huishoudens minder gaan consumeren omdat hun inkomen daalt, waardoor de bestedingen verder dalen en

ook de productie en het inkomen van de bedrijven die consumptiegoederen produceren gaan dalen. Daardoor daalt de consumptie verder en treden opnieuw zichzelf versterkende effecten op.

Naast de eerder vermelde conjunctuurgolven wordt de Kondratieff of lange golf onderscheiden. De Kondratieff heeft een duur van 45 tot 60 jaar. Deze golf vindt zijn verklaring onder andere in investeringen in havens, wegen en industrieterreinen. Het bestaan van de Kondratieff, die niet tot de eigenlijke conjunctuurgolven wordt gerekend, is nog steeds omstreden (zie hiervoor ook hoofdstuk 7). Hoewel het moeilijk is over deze kwestie definitieve uitspraken te doen, lijkt het wel aantoonbaar dat in de internationale economische ontwikkeling na 1850 langdurige perioden met minder snelle groei worden afgewisseld door langdurige perioden met snellere groei. Zo is de periode van ongeveer 1870 tot 1895 internationaal als een neergaande fase van de Kondratieff te zien en de periode van 1895 tot 1914 als een opgaande fase.

Vóór de industrialisatie was de Nederlandse economie nog niet opgenomen in de internationale conjunctuurbeweging. In het tijdvak rond 1850 schijnt zich zelfs een min of meer omgekeerde beweging te hebben voorgedaan, waarbij jaren van internationale laagconjunctuur voor de Nederlandse economie juist betrekkelijk gunstig waren. Pas met de ontwikkeling van het industriële kapitalisme werd ook Nederland in de internationale conjunctuur betrokken. Vanaf 1870 begon de internationale conjunctuurbeweging geleidelijk weerspiegeld te worden in de fluctuaties van het Nederlandse nationale inkomen. Het duurde tot rond de eeuwwisseling voordat de inschakeling van de Nederlandse economie in de internationale conjunctuur voltooid was.

1.2.3 Economische ontwikkelingen

Met de opkomst van het industriële kapitalisme veranderde het economische leven in Nederland ingrijpend.

In de eerste helft van de negentiende eeuw was de landbouw nog de grootste sector binnen de economie. Zoals uit tabel 1.6 blijkt, werd deze tijdens de industrialisatie in omvang overtroffen door de nijverheid. De dienstensector groeide nog sneller, een ontwikkeling die zich in de twintigste eeuw zou voortzetten en waar in hoofdstuk 6 nader op wordt ingegaan.

Binnen de nijverheid ging het grootbedrijf een belangrijker plaats innemen. In 1889 was nog slechts 15% van de industriële beroepsbevolking werkzaam in bedrijven van 50 of meer werknemers, twintig jaar later was dat percentage verdubbeld. Dit had ook gevolgen voor de juridische vorm van de ondernemingen. De naamloze vennootschap, die in het handelskapitalisme nog niet zo vaak voorkwam, en dan ook nog hoofdzakelijk in de handel en het bank- en verzekeringswezen, werd de ondernemingsvorm waarin steeds meer industriële kapitaalbezitters hun bedrijf omzetten. Dat het aantal NV's tijdens de industrialisatie sterk groeide blijkt uit de cijfers: rond 1860 bestonden er 74, aan het begin van de twintigste eeuw 882 naamloze vennootschappen in de industrie. Tegelijkertijd nam het aantal zelfstandige ondernemers af. Steeds minder mensen werkten als zelfstandige met hun eigen kapitaal; steeds meer mensen werkten in loondienst van anderen. Zo ontstond een nieuwe klasse: de industriële arbeidersklasse.

TABEL 1.6 Beroepsbevolking 1849–1909 (in procenten)

	1849	1909
Landbouw, visserij en jacht	44	28
Nijverheid	24	32
Dienstverlening	29	38
waaronder:		
• handel en vervoer	11	18
• overheid en onderwijs	2	4
• huishoudpersoneel	11	9
• bank- en verzekeringswezen	0	1
Overige	3	2
Totaal	100	100

Bron: AGN, deel 13, blz. 284

Deze klasse kwam onder meer voort uit oudere categorieën van loonarbeiders die al in het handelskapitalisme hadden bestaan:

‘In de industriële arbeidersklasse vermengden zich dus groepen van heel verschillende herkomst: nakomelingen van het zeventiende en achttiende-eeuwse stadsproletariaat, die tot dan toe geleefd hadden als losse arbeiders, sjouwers, ongeschoolde manufactuur- en fabrieksarbeiders en werkloze bedeeden; plattelandsbewoners die daarvoor hun brood verdienden in de huisnijverheid; en voormalige zelfstandige en onzelfstandige ambachts- en handwerklieden uit de steden en dorpen die de concurrentie met de industriële bedrijven niet hadden kunnen volhouden.’

(Bron: De Regt, 1984, blz. 19–20)

Binnen het bedrijfsleven veranderde de mentaliteit. Tijdens de nadagen van het handelskapitalisme hadden veel ondernemers nauwelijks interesse getoond in een zo hoog mogelijke winst. Ze plachten de productie op traditionele wijze te organiseren en lieten in veel gevallen de eigenlijke leiding van hun bedrijf over aan een meesterknecht. De modernkapitalistische ondernemers gingen anders te werk. Ze gebruikten niet alleen moderne technieken bij de productie, maar zochten ook naar nieuwe markten om hun producten af te zetten. Hun houding tegenover de arbeiders veranderde. De ondernemers vaardigden fabrieksreglementen uit met een veelheid aan voorschriften waar de arbeiders zich aan moesten houden. Sterke nadruk werd gelegd op vaste arbeidstijden en op een regelmatig arbeidstempo. Rustpauzes werden bekort, te laat op het werk komen werd bestraft. De mogelijkheden van de arbeiders om hun arbeidstijd naar eigen inzicht in te delen werden kleiner. Voor de paternalistische werkgever die in vroeger tijden de arbeiders bij ziekte en ouderdom nog wel enige steun placht te verschaffen, kwam het ‘zakelijke’ en harde type ondernemer in de plaats, waarvan (in de parlementaire enquête van 1886) gezegd werd:

'Ik heb het zelf bijgewoond [...] dat er een ongeluk gebeurde waarop onmiddellijk de dood volgde. Het ongeluk gebeurde om kwart voor drie – en – ik zal maar zeggen – en de weduwvrouw kreeg betaald tot drie uur.'

'Gebeurde dat ongeluk buiten haar schuld?'

'Ja' [...].

'En hebt ge ook het goede wel eens bijgewoond, namelijk dat de patroon de zorg op zich nam voor een gezin van iemand, die ziek of ongelukkig was geworden?'

'Ik moet eerlijk verklaren, dat zulk een geval mij niet bekend is.'

(Bron: Schouten, 1976, blz. 197)

Onder invloed van deze ontwikkelingen begonnen de arbeiders zich te organiseren. In 1866 werd de eerste landelijke vakbond, de 'Algemeene Nederlandsche Typografenbond', opgericht. Andere groepen arbeiders volgden het voorbeeld van de typografen. Vooral in de eerste decennia van de twintigste eeuw maakte het ledental van de vakbeweging een snelle groei door. Rond de eeuwwisseling organiseerden ook de werkgevers zich. De eerste centrale werkgeversorganisatie, de 'Vereeniging voor Nederlandsche Werkgevers', dateert van 1899 (zie verder hoofdstuk 5).

De industrialisatie, de economische groei en de opkomst van de vakbeweging leidden ertoe dat ook de lonen van de arbeiders begonnen te stijgen. Waarschijnlijk waren de lonen in de halve eeuw voor 1870 ongeveer gelijk gebleven. Nadien stegen ze, terwijl de prijzen stabiel bleven of daalden. Tot 1910 zijn de reële lonen met naar schatting 50 à 70% toegenomen.

Ten slotte heeft de industrialisatie gevolgen gehad voor de economische functie van het gezin en voor de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. De industrie trok steeds meer taken die vroeger tot de huishouding behoorden naar zich toe, zoals het vervaardigen van kleren en het conserveren van voedsel. Daarmee verloor het gezin voor een groot deel zijn functie als productie-eenheid en bleef vooral die van de consumptie-eenheid over. Met de industrialisatie werd tegelijkertijd de scheiding tussen wonen en werken voor steeds grotere groepen van de bevolking een feit. In andere landen ging met de industrialisatie een toeneming gepaard van het aantal gehuwde vrouwen dat fabrieksarbeid verrichtte; zij werden onder meer tegen lage lonen ingezet voor eenvoudige werkzaamheden die door de mechanisatie waren ontstaan. In Nederland heeft een dergelijk proces zich – behoudens in enkele bedrijfstakken – over het algemeen niet voorgedaan. Tijdens de industrialisatie is het aantal gehuwde vrouwen dat werkzaam was in de nijverheid eerder gedaald dan gestegen. De algemene houding tegenover arbeid van de gehuwde vrouw was in dat tijdvak in Nederland erg afwijzend. Ook de arbeidersklasse begon zich meer en meer het idee eigen te maken dat de arbeid van de gehuwde vrouw tot het huishoudelijk werk beperkt diende te blijven. Dit betekende in de praktijk overigens niet dat gehuwde arbeidersvrouwen geen betaalde arbeid verrichtten, maar wel dat ze vaak aangewezen waren op slecht betaalde werkzaamheden in de huishouding, zoals erwten lezen, groente bewerken en tabak strippen. Daarnaast werkten er veel getrouwde vrouwen in de landbouw en in de handel. Na 1910 begon het percentage gehuwde vrouwen met een beroep te dalen.

Begrippenlijst

Aanbod	Hoeveelheid goederen of diensten die men bereid is bij een bepaalde prijs te verkopen.
Arbeidsproductiviteit	Productie per werkende.
Besparingen	Het gedeelte van het inkomen dat niet geconsumeerd wordt.
Bestedingen	Uitgaven die gedaan worden voor het aanschaffen van goederen en diensten.
Conjunctuur	De schommelingen die zich met een zekere regelmaat in de ontwikkeling van het nationale product, het nationale inkomen en de werkgelegenheid voordoen.
Consumptie	Bestedingen aan consumptiegoederen.
Groei, economische -	Toename van de geproduceerde hoeveelheid goederen en diensten.
Inkomen, nationaal -	Som van de in een jaar in een bepaald land bij de productie verdiende inkomens, gelijk aan nationaal product. Het nationaal inkomen wordt berekend inclusief de beloning van Nederlandse productiefactoren in het buitenland en exclusief de beloning van buitenlandse productiefactoren in Nederland.
Investeringen	Bestedingen aan kapitaalgoederen.
Kapitaal	Verschillende betekenissen, waaronder: geld belegd in kapitaalgoederen óf: totale hoeveelheid kapitaalgoederen.
Kapitaalgoederen	Geproduceerde goederen die gebruikt worden voor de productie.
Kapitalisme	Economisch systeem gebaseerd op het privé-eigendom van kapitaalgoederen en grond en op het behalen van winst; te onderscheiden in handelskapitalisme en industrieel kapitalisme.

Product, binnenlands –	Waarde van de in een jaar in een bepaald land geproduceerde goederen en diensten en van de bij die productie verdiende inkomens. Het binnenlands product wordt berekend exclusief de beloning van Nederlandse productiefactoren in het buitenland en inclusief de beloning van buitenlandse productiefactoren in Nederland.
Product, nationaal –	Totale waarde van de in een jaar in een bepaald land geproduceerde goederen en diensten, gelijk aan nationaal inkomen.
Productiefactoren	Goederen en diensten die bijdragen tot de productie van andere goederen en diensten, te onderscheiden in: menselijke arbeid, kapitaalgoederen en natuurlijke hulpbronnen.
Vermogen	Geld belegd in kapitaalgoederen.
Vraag	Hoeveelheid goederen of diensten die men bereid is bij een bepaalde prijs te kopen.

Opgaven

1.1 Reële en nominale grootheden

Gegeven zijn de volgende tabellen:

Bruto binnenlands product, marktprijzen (in mld euro's)				
2009 in prijzen 2009	Volumemutatie	2010 in prijzen 2009	Prijsmutatie	2010 in prijzen 2010
572,0	1¾%	582,1	2%	593,2

Bruto binnenlands product, marktprijzen (in mld euro's)				
2010 in prijzen 2010	Volumemutatie	2011 in prijzen 2010	Prijsmutatie	2011 in prijzen 2011
593,2	1½%	602,7	2%	615,1

Bron: MEV, 2011

- Hoeveel bedraagt volgens deze cijfers de inflatie in Nederland in 2010?
- Economische groei betekent toename van het reële BBP (vergelijk paragraaf 1.2.2). Welke cijfers geven het reële BBP weer?
- Maak een tijdreeks van het reële BBP over de periode 2009–2011 op basis van de prijzen in 2009.
- Verklaar in woorden wat deze tijdreeks weergeeft.

1.2 Hamburgerindex

Sinds 1986 vergelijkt het Britse tijdschrift *The Economist* de prijs van een door de bekende hamburgerketen MacDonalds verkochte Big Mac in verschillende landen. De prijs van een Big Mac, die uiteraard in verschillende landen (of valutagebieden) in verschillende valuta's luidt, wordt daartoe omgerekend in dollars. Dit maakt het mogelijk het prijsniveau van een Big Mac in verschillende landen te vergelijken.

Onderstaande tabel geeft een beeld van de situatie in februari 2010.

Land/Gebied	Prijs van een Big Mac in VS \$	Land/Gebied	Prijs van een Big Mac in VS \$
Verenigde Staten	3,58	China	1,83
Noorwegen	7,02	Eurozone	4,84
Australië	3,98	Japan	3,50
Mexico	2,50	Rusland	2,34
Verenigd Koninkrijk	3,67		

Bron: www.economist.com

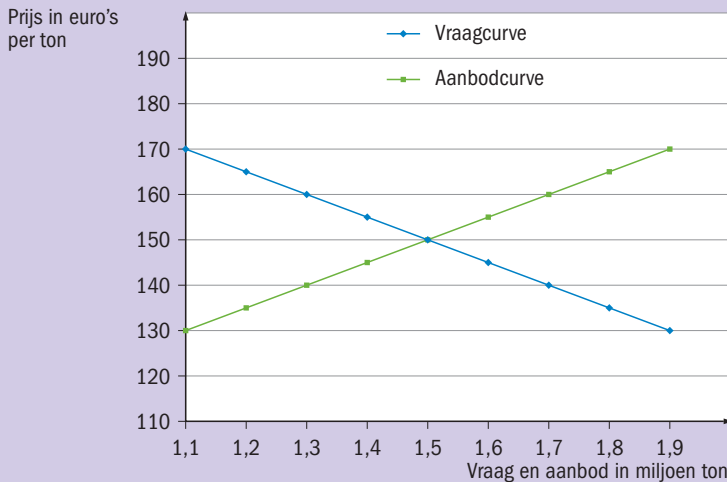
- a Bereken hoeveel Big Macs men voor 100 dollar kan kopen in respectievelijk de Verenigde Staten, Mexico, de Eurozone, Japan en Rusland.
- b Zijn de bij a berekende gegevens reëel of nominaal?
- c Is de dollar, gezien vanuit de euro, volgens de tabel duur of goedkoop?
- d In welk land is, gemeten via deze methode, de koopkracht van de dollar het grootst respectievelijk het kleinst?
- e In deze tabel wordt de koopkracht van een dollar berekend via de prijs van de Big Mac, die volgens hetzelfde recept in 120 landen wordt geproduceerd. Noem enkele voor- en nadelen van deze berekeningsmethode.
- f Een economische theorie die verschillen in wisselkoers tussen landen verklaart, is de koopkrachtpariteitstheorie. Deze theorie stelt dat de wisselkoersen zich op de lange termijn naar een niveau bewegen waarop het gemiddelde prijsniveau van goederen in verschillende landen gelijk is. Veronderstel dat de prijs van een Big Mac een goede maatstaf zou zijn voor het gemiddelde prijsniveau in een land. In welke richting zou de wisselkoers van de dollar ten opzichte van de euro zich in dat geval ontwikkelen en waarom?

1.3

Vraag, aanbod en prijs

De onderstaande grafiek brengt de vraag- en aanbodverhoudingen op de Nederlandse tarwemarkt in een bepaald jaar in beeld.

Vraag en aanbod in miljoen ton

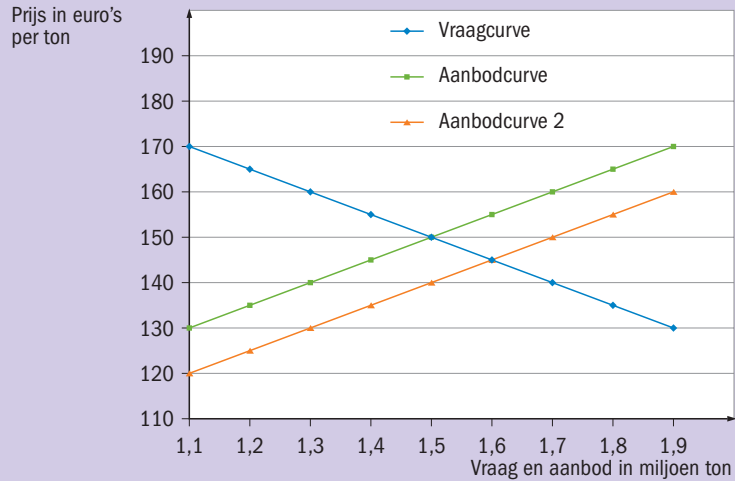

- a Welke prijs brengt marktevenwicht tot stand en hoeveel ton graan wordt er bij marktevenwicht verhandeld?
- b Hoeveel bedraagt de omzet (de totale verkoopopbrengst) van de aanbieders op deze markt?

In het volgende jaar doet zich de hieronder afgebeelde verschuiving van de aanbodcurve voor:

Vraag en aanbod in miljoen ton

Uit economisch onderzoek blijkt dat deze verschuiving veroorzaakt is door de weersomstandigheden in dat jaar.

- c Hoe waren die omstandigheden, uitgaande van de getoonde verschuiving?
- d Welk effect hebben de weersomstandigheden op de prijs gehad?
- e Beredeneer in hoeverre de weersomstandigheden in dat jaar gunstig of ongunstig geweest zijn voor het inkomen van de boeren.